

תורת אמן

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק שישי

ברכות הנהנין

סוגיה ו: עיקר וטפל בתערובת (2)

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה ו: עיקר וטפל בתערובת (2)

רקע

מחלוקת הראשונים שנלמדה בסוגיה הקודמת תקפה רק באניגרון ובמאכלים כדוגמתו שבהם אדם מעוניין ברכיב אחד מתוך התערובת, אבל ברוב המקרים האדם מעוניין בתוצר הסופי הנוצר מכל הרכיבים, ולכן הראשונים דנו בדרכים נוספות להגדרת העיקר והטפל במאכלים מעורבים [יש להעיר שהדיון בסוגיה זו אינו מקיף את דינה של תערובת הכוללת מיני דגן. בדין זה נדון לקמן סוגיה יג עמ' 41].

מקורות

- א. טור סי' רב, "אגוז המטוגן בשמן... ולא נהירא"
 סי' רד, "ועל המורבא..."
 ב. רמב"ם הל' ברכות פ"ג הל' ד-ז
 ג. שו"ע סי' רד סע' יא-יב, ומשנה ברורה [בעיקר: ס"ק נא, נג, נו]
 סי' קסח סוף סע' ח, ומשנה ברורה ס"ק מה-מו
 [להשלמת פסקי ההלכה מומלץ ללמוד גם את המשנה ברורה: סי' רב ס"ק ו, ח, פ, ושער הציון אות כג; סי' רג סקי"ג; סי' רה סקי"ג]

טור סי' רב, "אגוז המטוגן בשמן... ולא נהירא"
 אגוז המטוגן בדבש - בורא פרי העץ. ויש אומרים כיון שאם בשלו בלא דבש משתני לגריעותא אם כן הוי דבש עיקר ומברך עליהם שהכל, ולא נהירא.

טור סי' רד, "ועל המורבא..."
 ועל המורבא המרוקח בדבש היה נראה לי לברך עליו שהכל בין אם עשוי מחבושים או מוורדין או ממיני עשבים מפני שהדבש עיקר. אף על גב דכתיבנא לעיל על אגוז מטוגן בדבש בורא פרי העץ, שאני התם שהאגוז שלם וממשו קיים. ולא דמי להומלתא שהיא מרקחת בשמים ומברכין עליה בורא פרי האדמה, דשאני התם דלטעמא עבידא וטעמא לא בטיל, כדאמרינן גבי שאור הואיל ולטעמא עביד לא בטיל, אבל הכא שהוא למאכל והדבש עיקר מברך על העיקר ופוסטו הטפלה. וכל שכן לפי מה שראיתי במקצת גירסאות: הומלתא שהכל. כך היא סברתי אלא שחבירי חלוקים עלי ואומרים שהדבש הוא טפל שאינו אלא לקיים הדבר המרוקח בו, ולדבריהם יש לברך על של ורדים בורא פרי האדמה שאינן עיקר הפרי, כדבעינן למכתב קמן [סימן רטז], והנני מבטל דעתי מפני דעתם.

הסבר הסוגיה

וזה כלל בברכות כל שהוא עיקר ועמו טפלה מברך על העיקר ופוסטו את הטפלה בין שהיתה טפלה מעורבת עם העיקר בין שלא היתה מעורבת.
 [רמב"ם פ"ג ה"ה]

בסוגיה הקודמת למדנו את מחלוקת הרשב"א והרא"ה לגבי אניגרון - אם הברכה נקבעת לפי כוונתו של האדם: החש בגרונו ומעוניין בשמן מברך "בורא פרי העץ" ומי שאינו חש בגרונו ומעוניין באניגרון מברך "שהכל", או לפי כמות הרכיבים וחיבתם בתוך התערוכת. מחלוקת זו מתייחסת למקרה שכוונת האדם לרכיב אחד של התערוכת, אבל ברוב המאכלים המעורבים מכמה מינים, האוכל מעוניין בדרך כלל בתוצר הסופי הנוצר מכל הרכיבים, ויש לברר את הדין במציאות זו.

הטור [סי' רד] מתייחס לתערוכת של מינים שונים, ומביא מחלוקת בינו לבין חבריו לגבי ברכה על "מורבא המרוקח בדבש" [=חבושין, ורדים או מיני עשבים המרוקחים בדבש, המיועדים לאכילה כמיני מתיקה]. הטור סובר שמברכים "שהכל", "מפני שהדבש עיקר", וחבריו סוברים שמברכים את ברכת החבושים או הורדים, מפני "שהדבש הוא טפל שאינו אלא לקיים הדבר המרוקח בו".

נראה להסביר שהטור וחבריו נחלקו במחלוקת מהותית בגדרי עיקר וטפל. הטור סובר שהעיקר נקבע על פי המין שטעמו הוא הדומיננטי ביותר בתערוכת¹. ואילו חבריו של הטור סוברים שהעיקר אינו נקבע על פי הדומיננטיות של הטעם, אלא על פי תפקידי המינים בתערוכת, וכיוון שהדבש מיועד לרקח את הצמחים הוא טפל להם.

הטור מקשה על עצמו מ"אגוז מטוגן בדבש", שברכתו "בורא פרי העץ" למרות שגם בו הטעם המורגש ביותר הוא מתיקות הדבש. מתרץ הטור "שהאגוז שלם וממשו קיים". הטור מחלק בין אגוז מטוגן בדבש הנראה לכול כאגוז, ולכן ברכתו "בורא פרי העץ" אף כשטעמו של הדבש הוא המורגש ביותר, לבין מורבא שהוא תערוכת של ורדים כתושים מרוקחים בדבש, שבה מיני הצמחים אינם ניכרים לעין, וברכתה נקבעת על פי המין שטעמו הוא המורגש ביותר.

מדברי הטור עולים שני כללים בהגדרת עיקר²:

א. מאכל המורכב ממין ניכר הנותן למאכל את שמו [אגוז בדבש], מברכים על מין זה אף כשהטעם של המינים האחרים יותר דומיננטי.

ב. כשכל המינים כתושים ומעורבבים מברכים את ברכת המין שטעמו הוא הדומיננטי.

חבריו של הטור אינם מקבלים את הכללים הללו. לדעתם אין חילוק בין אגוז מטוגן בדבש לבין צמחים כתושים מרוקחים בדבש. בשני המקרים אין מתייחסים לטעם, והמין המיועד לרקח הוא המין הטפל. למעשה, הטור ביטל דעתו מפני דעת חבריו.

¹ ניתן להסביר גם שהברכה נקבעת על פי כוונתו של האוכל, וכיוון שהמורבא משמש כמיני מתיקה, כוונת האדם היא על הדבש.

² הטור מקשה על עצמו גם מ"הומלתא שהיא מרקחת בשמים" ומברכים עליה "בורא פרי האדמה". מתרץ הטור שהומלתא "לטעמא עבידא וטעמא לא בטיל, אבל הכא שהוא למאכל והדבש עיקר מברך על העיקר ופוטו הטפלה". מתירוף זה עולה כלל שלישי בהגדרת עיקר, אך הוא תלוי במחלוקת אחרונים בהסבר החילוק בין מורבא לבין הומלתא. הב"ח [סעי' יא ד"ה אבל] מפרש שמורבא מיועד לאכילה, ולכן כוונת האדם בעיקר על הדבש, ואילו הומלתא משמשת כתבלין, ועיקר הכנסתה לתבשיל הוא לצורך הזנגביל שבהומלתא. הט"ז [סקי"ד] מפרש שלזנגביל שבהומלתא טעם משל עצמו, ולכן הוא עיקר התערוכת, ואילו לוורדים שבמורבא אין טעם משל עצמם, ולכן הדבש הוא העיקר.

הרמב"ם [פ"ג הל' ד-ו] פוסק: "כל תבשיל שערב בו מחמשת המינין בין קמח בין פת, בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות. במה דברים אמורים כשהיה המין הזה חשוב אצלו ולא היה טפלה... וזה כלל בברכות כל שהוא עיקר ועמו טפלה מברך על העיקר ופוטר את הטפלה... כיצד?... כגון לפת או כרוב שבשלו ועירב בו קמח של אחד מחמשת המינין כדי לדבקו - אינו מברך עליו בורא מיני מזונות, שהלפת הוא העיקר וקמחו טפלה, שכל דבר שמערבין אותו לדבק או כדי ליתן ריח או כדי לצבוע את התבשיל הרי זו טפלה. אבל אם עירב כדי ליתן טעם בתערובת הרי הוא עיקר, לפיכך מיני דבש שמבשלין אותן ונותנין בהן חלב חטה כדי לדבק ועושיין מהן מיני מתיקה - אינו מברך עליו בורא מיני מזונות, מפני שהדבש הוא העיקר".

דברי הרמב"ם קשים להבנה, שהרי הוא פותח בחמשת מיני דגן, שלתערובת שלהם דין מיוחד: "כל שיש בו מחמשת המינין מברכין עליו בורא מיני מזונות" [גמ' לו:], ומסיים בדין כללי של עיקר וטפל, השייך בכל המינים. הקושי בהבנת דברי הרמב"ם בולט במיוחד בדבריו לגבי מיני דבש שנותנים בהם חלב חיטה כדי לדבק. הרמב"ם פוסק שכיוון שחלב החיטה ניתן לדבק, הדבש הוא העיקר ומברכים "שהכל". משמע שאם נותן את חלב החיטה לטעם, מברכים "בורא מיני מזונות", וקשה הרי הרמב"ם פוסק שכל שניתן לטעם מברכים עליו, והדבש נותן את עיקר הטעם בתערובת זו!

נראה להסביר, שהרמב"ם סובר שדין עיקר וטפל בתערובת קיים רק במקרה שאחד המינים ניתן לדבק, או לריח או לצבע. כשכל המינים ניתנו לטעם או כדי להשביע, כולם מוגדרים כעיקר התערובת, ואין בתערובת זו דין של עיקר וטפל. לכן, אם יש בתערובת מחמשת מיני דגן מברכים "בורא מיני מזונות", ואם אין בתערובת מחמשת מיני דגן מברכים את ברכת המין שהוא הרוב בתערובת.

מהסבר זה עולה שלרמב"ם שיטה שונה משיטת הטור ומשיטת חבריו, ולדעתו דין עיקר וטפל בתערובת קיים רק במקרה שאחד המינים ניתן לדבק או לריח או לצבע. כששני המינים ניתנו להשביע או לטעם, שני המינים הם עיקר המאכל, ומברכים את ברכת המין שהוא רוב התערובת.³

עסקנו עד כה במאכל שנוצר מתרכובת של שני מינים, במאכל זה לא ניתן להפריד את שני המינים, ולכן יש לברך על המאכל ברכה אחת בלבד. נשאלת השאלה, מה הדין במאכל המורכב מתערובת מינים שונים כשכל מין עומד בפני עצמו [כגון סלט פירות]? ניתן לומר שכיוון שכל מין ניכר לעצמו, ועומד בפני עצמו, צריך לברך על כל מין בנפרד. אולם מנגד ניתן לומר, שכיוון שהמינים הללו יוצרים יחד מוצר אחד, המוצר חייב בברכה אחת בלבד, והברכה נקבעת לפי הרוב.

³ הסבר זה מבוסס על הבנתו של המגן אברהם [ס"ו רד סקכ"ה] בשיטת הרמב"ם. הבית יוסף [ס"ו רד סע' יב ד"ה ובענין], הדרכי משה [ס"ו רד אות ג] ואחרונים נוספים הבינו את שיטת הרמב"ם בדרכים אחרות. עיין בסוגיה הקודמת [עמ' 16] שאף את סוגיית אניגרונן פירש הרמב"ם בדרך אחרת מפירושם של שאר הראשונים.

הפוסקים נחלקו בסברות אלו. החיי אדם [כלל נא אות יג] סובר כסברא הראשונה, והפרי מגדים [בפתיחה להל' ברכות בענין ברכת הנהנין אות יא] סובר כסברא השנייה. המשנה ברורה [סי' ריב סק"א, ושער הציון אות ב] פוסק להקל בספק ברכות, ולברך כפרי מגדים ברכה אחת בלבד.

סיכום

משתי הסוגיות האחרונות עולים הכללים הבאים בדיני עיקר וטפל בתערובת:

- א. מאכל שזהותו ברורה [כגון אגוז מטוגן בדבש ובוטנים מצופים בשוקולד] - מברכים עליו את ברכת המין הבולט בתערובת, אף כשהמין השני נותן את הטעם המרכזי במאכל.
- ב. מאכל שכל רכיביו מעורבים זה בזה - לדעת הטור, מברכים עליו את ברכת המין שטעמו המורגש ביותר, ולדעת חבריו של הטור מברכים עליו את ברכת המין המהווה את הרכיב הבסיסי של התערובת ולא את ברכת המין המיועד לרקח ולתבל [להלכה הטור ביטל דעתו, ולכן למעשה שני הכללים הללו מהווים כלל אחד].
- ג. מאכל המיועד לצורך מין אחד מביין רכיביו [כגון: אדם החש בגרונו ושותה אניגרון לצורך השמן המעורב בו] - לדעת בעל הלכות גדולות והרשב"א מברכים על מין זה.
- ד. מאכל שיש בו מין חשוב [כגון: שמן באניגרון] - לדעת הרא"ה והר"ר יוסף מברכים על המין החשוב.
- ה. מאכל שלא מתקיימים בו אף אחד מהכללים הללו - מברכים עליו את ברכת המין המהווה את רוב התערובת. הרמב"ם מאמץ כלל זה בלבד, ולדעתו מברכים על כל המאכלים המורכבים ממינים שונים את ברכת המין המרובה במאכל, אלא אם מין זה ניתן לדבק, לריח או לצבע⁴.

הלכה

סוגיה זו עשירה בפרטי הלכה מעשיים, ונסכם את הנקודות העיקריות בלבד:

- א. על שני מוצרים המעורבים זה בזה מברכים ברכה אחת בלבד. על פי הסדר הבא: 1. אם כוונת האכילה היא לצורך מוצר אחד בלבד, מברכים עליו [שו"ע סי' רב סע' ד]. 2. אם מוצר אחד מיועד לתבל, להטעים ולהכשיר את המוצר השני, מברכים על המוצר השני [שו"ע סי' רג סע' ז, סי' רד סע' יא]. 3. כשאין כוונה מסוימת, ואין מוצר המתבל את חברו, מברכים על הרוב, אפילו אם המין השני חשוב בעיניו [עיין משנה ברורה סי' רה סקי"ג].
- ב. שני מוצרים המעורבים זה בזה, אבל כל אחד עומד בפני עצמו וניכר בפני עצמו, נחלקו האחרונים אם הם מוגדרים כשני מוצרים מעורבים או כשני מאכלים נפרדים, וספק ברכות להקל, ומברכים על הרוב ופוטרים את המיעוט [משנה ברורה סי' ריב סק"א, ושער הציון אות ב].

⁴ לא שכיח שהמינים הניתנים לדבק, לריח או לצבע הם רוב המאכל, ולכן הרמב"ם מביא דין זה לגבי חמשת מיני דגן, הנחשבים עיקר אף כשהם המיעוט.